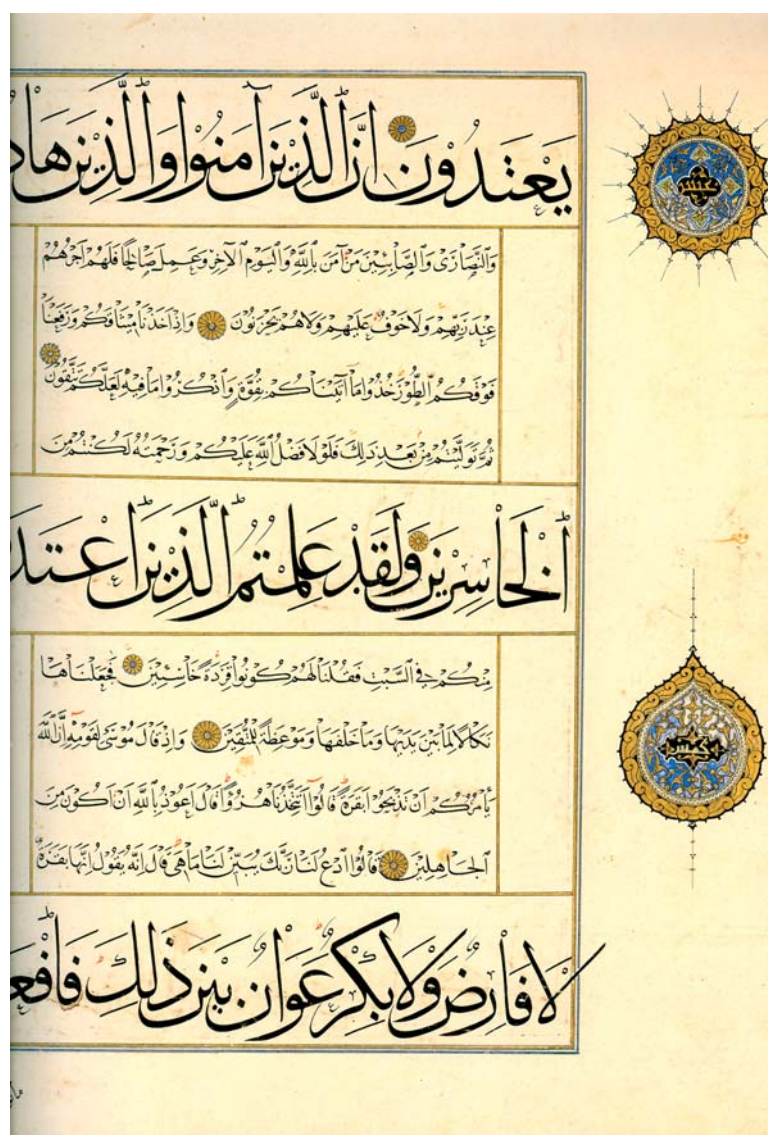

بررسی طرح و تزئین در نشانه‌های پنج آیه در قرآن‌های سده اول تا نهم هجری قمری ایران *

مریم خدام محمدی * محسن مراشی ***

تاریخ دریافت مقاله: ۹۳/۲/۱

تاریخ پذیرش مقاله: ۹۴/۲/۲۸

چکیده

ظهور اسلام و اهمیتی که مسلمانان و به‌ویژه ایرانیان برای زیباسازی قرآن قایل بودند سبب افزایش فعالیت هنرمندان در جهت زیباساختن نگارش آیات قرآنی شد. قاریان به‌منظور مکث و یا پایان تلاوت روزانه از علامت‌هایی بهره گرفتند و مذهبین به‌منظور زیباسازی آیات قرآنی این نشانه‌ها را تزئین کردند. یکی از این نشانه‌ها نشان پنج آیه است. از آنجا که شیوه‌های گوناگون به‌کاررفته در تذهیب قرآن بخشی بزرگی از هنر این سرزمین را رقم زده است، این پژوهش سعی بر آن دارد تا به شناسایی ویژگی‌های تزئینی نشانه‌های پنج آیه به‌کاررفته در قرآن‌های سده‌های اول تا نهم هجری قمری بپردازد. این تحقیق به روش توصیفی - تحلیلی با بررسی اسناد کتابخانه‌ای، مشاهده و مطالعات میدانی به گردآوری داده‌ها پرداخته است. بنابر یافته‌های پژوهش، در قرآن‌های سده‌های اول تا ششم هجری عناصر گیاهی برگرفته از نقوش پیش از اسلام ایران و از سده هفتم هجری نقشمایه‌های اسلیمی و ختایی متنوع در نقش‌اندازی نشانه‌های پنج آیه قابل شناسایی است.

واژگان کلیدی

نشانه ۵ آیه، آرایه‌های قرآن، تذهیب، کتاب‌آرایی.

* این مقاله مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نویسنده اول با عنوان بررسی و تحلیل نشان‌ها در قرآن‌های سده ۴-۹ هجری قمری (با تأکید بر قرآن‌های آستان قدس رضوی) و به راهنمایی نویسنده دوم است.

** کارشناس ارشد پژوهش هنر دانشکده هنر دانشگاه شاهد، شهر تهران، استان تهران. Email: maryamk.mohammadi@yahoo.com

*** استادیار دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، شهر تهران، استان تهران. (مسئول مکاتبات) Email: marasy@shahed.ac.ir

مقدمه

احترام و تکریم مسلمانان نسبت به قرآن مجید نهایت توجه و کوشش هنرمندان اسلامی در تزیین صفحات قرآنی را برانگیخت. تذهیب قرآن در کنار خوشنویسی، که هنری شایسته در اسلام بر شمرده می‌شد، جایگاهی ویژه پیدا کرد. همچنین، به دلیل اهمیت و جایگاهی که قرآن برای مسلمین داشت، تزیین قرآن با گران‌بهاترین مواد و توسط بهترین هنرمندان و در نهایت دقت و ظرافت انجام می‌گرفت.

از آنجا که در عربستان شواهد هنری پیدا نشده است، می‌توان چنین پنداشت که در آغاز اسلام چندان توجهی به هنر نمی‌شد. اما به تدریج با فتح کشورهای چون ایران، عراق، سوریه و آفریقا و اسپانیا توسط مسلمانان هنر اسلامی که نمی‌توان آن را بی‌بهره از هنر سرزمین‌های فتح‌شده دانست پدیدار شد.

هنر تذهیب از دوره مانویان در میان ایرانیان رایج بوده است. در آغاز، تذهیب قرآن بسیار ساده و کاربردی بود اما به تدریج بر جنبه تزیینات آن افزوده شد. نخستین تزیینات در قالب نشانه‌هایی جهت جداسازی آیات و همچنین تزییناتی به منظور جداسازی سوره‌ها از یکدیگر آغاز شد. بدین ترتیب، نیاز به جداسازی آیات و سوره‌ها نخستین تزیینات در قالب پایان آیاتی‌ها و سرسوره‌ها و نیاز به جداسازی دیگر تقسیمات قرآنی نشانه‌هایی چون علایم پنج آیه (خمس)، ده آیه (عشر)، حزب و سجده را سبب شد. این نشانه‌ها نیز همانند دیگر آرایه‌های قرآنی در ابتدا تنها کاربردی بود، اما در طول دوران از صورت ساده نخستین فاصله گرفت و در دوره‌های بعد به درجه بالایی از ظرافت و زیبایی رسید. نشانه پنج آیه علامت نشان‌دهنده هر پنج آیه بود که پنجمین، دهمین، پانزدهمین و به همین ترتیب آیات مضرب پنج را شامل می‌شد.

تعدد و تنوع نشان مشخص‌کننده پنج آیه از نظر نقش و رنگ نگارندگان مقاله پیش رو را بر آن داشت تا به بررسی نحوه شکل‌گیری و تکامل نشان‌ها در قرآن‌های سده نخست تا نهم هجری در حوزه تمدن ایران بپردازند. لذا در این پژوهش نسخه‌های مربوط به همین دوره مورد بررسی قرار خواهد گرفت. این پژوهش می‌کوشد به دنبال پاسخی برای این پرسش باشد: ویژگی‌های تزیینی به‌کاررفته در نشان‌های پنج آیه قرآن‌ها در سده‌های نخست تا نهم هجری چیست؟

روش تحقیق

روش انجام تحقیق توصیفی - تحلیلی است و اطلاعات به‌روش کتابخانه‌ای و مشاهده‌ای با ابزار فیش، کارت مشاهده و دوربین عکاسی و در بخشی نیز به شیوه میدانی و با استفاده از روش مصاحبه اطلاعات کسب شد. همچنین به‌منظور درک صحیح‌تر کاربرد نشانه‌های پنج آیه به متن قرآن و شماره آیات مراجعه شده است.

پیشینه تحقیق

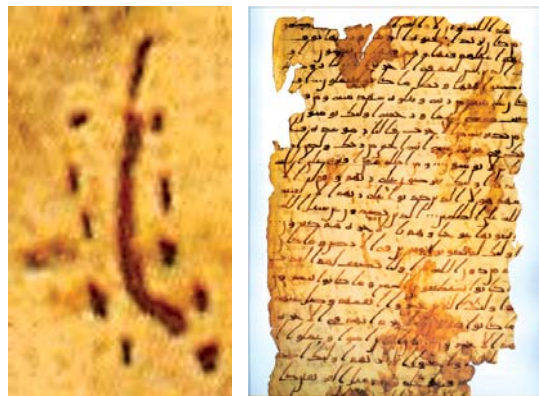
ریچارد اتینگهاوزن در فصلی از کتاب سیری در هنر ایران که به فن تذهیب و نسخ خطی اختصاص دارد به بررسی ویژگی‌های کلی هنر تذهیب از صدر اسلام تا دوره صفویه در ایران پرداخته و همچنین چند نمونه از نسخه‌های شاخص موجود در موزه‌های دنیا را مورد تجزیه و تحلیل قرار داده است. در این کتاب وی به نحوه شکل‌گیری و تکامل هریک از آرایه‌ها از جمله تزیین سرفصل و حاشیه‌ها در کتاب‌ها می‌پردازد و به اشاره کلی آرایه‌های نشان‌هایی چون پایان آیاتی‌ها و نشان‌های پنجمین و دهمین آیه و تقسیم‌بندی بین جزءها بسنده می‌کند و تذهیب در کتاب‌های غیرقرآنی به‌ویژه از دوره تیموری به بعد موضوع اصلی مورد بحث اوست. تحقیقات اتینگهاوزن در این زمینه برای موضوع مورد پژوهش در خور توجه خواهد بود. جلد اول تا چهارم مجموعه کتاب‌های هنر اسلامی ناصر خلیلی از مهم‌ترین گردآوری‌های چاپ‌شده قرآنی محسوب می‌شود. بررسی‌های صورت‌گرفته درباره هریک از نسخه‌ها تنها توصیفی است و تحلیلی در این زمینه انجام نگرفته است و تنها در چند صفحه آغاز هر فصل به تحولات و شیوه‌های خوشنویسی و تذهیب هر دوران پرداخته شده است. در این مجموعه، نسخ بر اساس دوره تاریخی مرتب شده است. همچنین مارتین لینگز در کتاب هنر خط و تذهیب قرآنی بیشتر از نظر معنایی به بررسی نقش‌مایه‌های قرآنی می‌پردازد. در فصلی از کتاب با عنوان اصول تذهیب قرآن به معرفی تزیینات قرآن به طور عام می‌پردازد که به علایم نشان‌دهنده هر پنج یا ده آیه و همچنین نشان سجده نیز به عنوان یکی از محل‌ها برای تزیین قرآن اشاره می‌کند. در مقاله‌ای تحت عنوان «بررسی تأثیر تزیینات نگاره‌های مانده از مانویان در تزیین قرآن‌های قرون اولیه اسلامی موجود در موزه قرآن امام رضا(ع)» دکتر علی اصغر شیرازی و ابوالفضل صادق‌پور پس از بررسی ویژگی‌های تزیینات به‌کاررفته در قرآن‌های قرون یکم تا ششم هجری به بررسی و تطبیق آرایه‌های قرآنی با نگاره‌های مانویان می‌پردازند. این مقاله کلیه آرایه‌های قرآنی از جمله سرسوره‌ها، حاشیه‌ها و نشانه‌های پایان آیاتی و پنج آیه و ده آیه را مدنظر داشته، اما اهمیت تحقیق در تطبیق آن با نقوش مانویان است و به روند تحول هریک از آرایه‌های قرآنی نپرداخته است.

زمینه‌های شکل‌گیری قرآن‌نگاری سده نخست تا نهم هجری در ایران

پایتخت خلفای بنی امیه (۴۱-۱۳۲ ق) در دمشق و هنر دوران اموی ترکیبی از هنرهای یونان شرقی، شام، قبطی، بیزانس و هنر ساسانی بود. در سال ۱۳۲ ق خلافت عباسی جایگزین بنی‌امیه شد و پایتخت آنها در محل شهر تازه‌تأسیس بغداد انتقال یافت. ریچارد فرای درباره تقابل مسلمانان با دیگر فرهنگ‌های هنری می‌نویسد: «اما چون

تصویر ۳ نقش درخت سرو بر جرای های تخت جمشید مآخذ نگارندگان.

تصویر ۱. صفحه‌ای از قرآن، اواخر قرن ۱ ه.ق. مأخذ: خلیلی، ۱۳۷۹:۳۰.

تصویر ۲. صفحه‌ای از قرآن، قرن ۳ ه.ق. مأخذ: خلیلی، ۱۳۷۹:۵۵.

کتابخانه نیز بود، در شهرهایی چون بغداد، نیشابور، هرات و اصفهان با عنوان نظامیه تأسیس شد. بنا بر گفته ناصر خلیلی، «اصول و قواعدی که برای تدوین و کتابت قرآن در سرزمین‌های شرقی جهان اسلام در اواخر قرون وسطی متداول شد ابتدا در اوایل قرن پنجم در عراق پایه‌گذاری شده بود. همین قواعد رفته‌رفته سنت کتابت قرآن را در تمامی بلاد اسلامی بنیان نهاد» (خلیلی، ۱۳۸۰: ۲۲). در دوره سلجوقیان، هنر تذهیب در ایران رشد بسزایی کرد و قرآن‌های کتابت و تذهیب‌شده توسط عثمان بن وراق غزنوی (قرن ۵) از بهترین نمونه‌های این دوران محسوب شده و جزو نخستین قرآن‌های رقم‌گذاری شده است. آرایه‌ها در این دوران از طرفی در نقشمایه‌های دوران پیش از خود ریشه داشت و از طرف دیگر الگوی اولیه تزیینات دوره مغول و پس از آن تیموری محسوب می‌شد.

سلسله سلجوقیان حاکم بر ایران و عراق عاقبت در سال ۵۵۲ ه.ق ضعیف شد و همین امر سبب پراکنده شدن آنها در نواحی مختلف ایران شد. سلجوقیان در آناتولی حکومت مقتدری با عنوان سلجوقیان روم ایجاد کردند که تا حمله مغول باقی ماند و خراسان و ماوراءالنهر پس از سنجر آخرین پادشاه سلجوقی تا حمله مغول تحت حکومت خوارزمشاهیان قرار گرفت.

در اواخر قرن هفتم هجری، در دوره ایلخانان مغول، ایرانیان مسلمان به تدریج به دربار امپراتوری راه یافته و

عرب‌ها به هلال‌الخصیب^۱ و آفریقا و ایران پای گذاشتند، به‌ضرورت تغییر حال دادند، زیرا مسلمانان با فرهنگ‌های هنری برخورد کردند و با آنها سازش کردند» (فرای، ۱۳۶۳: ۱۹۴).

در زمان عباسیان هنر ایران بر مناطق تحت حکومت آنها تأثیر گذاشت و خاطره‌ها و یادبودهای دوره باستانی و بین‌النهرین باستان بار دیگر احیا شده و هنر هلنی در درجه دوم اهمیت پس از ایران قرار گرفت (گراپر و اتینگهاوزن، ۱۳۸۴: ۳۹).

از قرن سوم، ایران از سلطه مستقیم خلفای عباسی خارج شد و سلسله‌های سلطنتی بومی بزرگی چون طاهریان، صفاریان، سامانیان، غزنویان و سلاجقه و خوارزمشاهیان و سلسله‌های کوچکی چون غوریان، مأمونیان، اتابکان و غیره بر سر کار آمدند که در میان آنها سامانیان و آل‌بویه حکومت‌های مقتدری را در شرق و غرب ایران در قرن چهارم برپا کردند. به تدریج، به دنبال توجه حکما و امرا به تهیه نسخه‌های مجلل قرآنی، هنر تذهیب تکامل یافت و به دنبال آن مکان‌های هنری در مراکز حکومت‌های مقتدر در خراسان، شیراز و تبریز تأسیس شد.

در قرن پنجم، سلسله‌های ایرانی به وسیله ترکان سلجوقی منقرض شد و بدین ترتیب یکی از درخشان‌ترین ادوار تاریخ ایران رقم خورد. با کاردانی نظام‌الملک، وزیر سلجوقیان، مدارس آموزشی، که به احتمال زیاد دارای

۱. قسمت حاصلخیزی در کنار شرقی و شمالی جزیره العرب، شامل عراق، سوریه و فلسطین (مصاحب، ۱۳۵۸: ۲۳۲۷).

تصویر ۴. صفحه‌ای از قرآن قرن ۵ یا ۶ ه. ق، گنجینه آستان قدس رضوی، قرآن مترجم شماره ثبت ۷۷. مأخذ: موسسه آفرینش‌های هنری و سازمان کتابخانه‌ها، موزه و مراکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۹۱: ۷۶.

بغداد را به دست گرفت و پس از آن سلطان احمد به دربار ممالیک مصر پناهنده شد. سلطان احمد از جمله دوستداران هنر کتاب‌آرایی بود. بیشتر محققان دوره تیموری یعنی زمان حکومت تیمور تا انقراض حکومت سلطان حسین بایقرا و ترکمنان را دوره شکوفایی هنر کتاب‌آرایی در ایران می‌دانند. تعدد نسخ نفیس باقی‌مانده از این دوران و شواهد تاریخی، که فعالیت کارگاه‌های کتاب‌سازی دربار امرای تیموری را بیان می‌کند، خود شاهی بر شکوفایی هنر کتاب‌آرایی این دوران محسوب می‌شود. بیشتر هنرمندانی که تیمور به سمرقند فرستاد از هنرمندان دربارهای ایلخانان و جلالریان در تبریز و بغداد و آل‌اینجو و آل‌مظفر در شیراز بودند که در انتقال سبک هنری این مراکز به دربار تیموری بسیار تأثیرگذار بودند. در دوره تیموری شیوه کتاب‌آرایی متأثر از دوران پیش از خود (در مکتب دربارهایی چون بغداد، شیراز و تبریز) شکل گرفت و در دو مکتب هرات (در دوره حکومت شاهرخ، بایسنقر، سلطان حسین بایقرا) و شیراز متأثر از خاندان آل‌مظفر، در دوره حکومت اسکندر سلطان و ابراهیم سلطان به پختگی رسید و در قرن نهم و دهم شیراز به یکی از مراکز اصلی تهیه کتب دست‌نویس تبدیل شد. «از آخر قرن هفتم، نگارگران ایرانی برای تذهیب کتاب‌های شعر و سایر آثاری که از تصویر می‌آکنند هنر تذهیب خاص خود را پدید آوردند. این شیوه جدید طی قرن نهم هجری تحت

مغول‌ها نیز روز به روز بیشتر تحت تأثیر فرهنگ اسلامی ایران قرار گرفتند که همین امر موجب تحول در تهیه کتب گوناگون از جمله قرآن شد. همدان، تبریز، مراغه، بغداد و موصل مهم‌ترین مراکز تولید نسخ خطی این دوران محسوب می‌شد.

سلطان محمد خدابنده در سال ۷۰۴ ق به قدرت رسید. وی پس از دستور ساخت بنای سلطانیه فرمان کتابت سه قرآن سی‌قسمتی را صادر کرد. نخستین قرآن در سال ۷۰۶ ق توسط خوشنویسی اهل بغداد که به گفته ناصر خلیلی احتمالاً همان احمد بن السهروردی شاگرد یاقوت مستعصمی است کتابت شد. دومین قرآن در سال ۷۱۳ ق توسط کاتب و مذهب عبدالله بن محمد الهمدانی اهل همدان کتابت و تذهیب شد و سومین قرآن از سال ۷۰۶-۷۱۱ ق توسط علی بن محمد در موصل کتابت شد (خلیلی، ۱۳۸۰: ۹۹).

در سال ۷۴۱ ق، امپراتوری ایلخانان مغول از بین رفت و حکومت‌های محلی اداره ایران و عراق را برعهده گرفتند. امرای محلی چون آل‌اینجو، آل‌مظفر در شیراز و جلالریان نیز که هم‌زمان با ایلخانان بر نواحی مختلف حکومت می‌کردند نقش مهمی در پرورش هنر کتاب‌آرایی این دوران عهده‌دار شد. بدین ترتیب، تعدد مراکز کتاب‌آرایی تنوع کتاب‌آرایی این دوران را به دنبال داشت.

در سال ۸۰۱ ق تیمور به بغداد حمله کرد و حکومت

تصویر ۵. صفحه‌ای از قرآن قرن ۵ یا ۶ هجری، گنجینه آستان قدس رضوی، قرآن مترجم، شماره ثبت ۶۳، مأخذ: مؤسسه آفرینش‌های هنری، ۱۳۹۱: ۷۸.

قاریان یا تلاوت‌کنندگان قرآن مجید بود و در نشانه‌های جزء و سجده تلاوت‌کننده را از آغاز جزء یا آیه سجده‌دار مطلع می‌ساخت. این نشانه‌ها در قرون اول و دوم توسط خوشنویس و در هنگام کتابت قرآن انجام می‌پذیرفت، اما پس از آن مذهبین به طرح و تزیین این نشانه‌ها پرداختند.

بهاء‌الدین خرمشاهی در تعریف خمس می‌نویسد: «یکی از تقسیمات قرآنی که بیشتر در قدیم متداول بوده و اکنون به دلیل شماره‌گذاری شدن سوره‌ها و آیات دیگر کمتر به کار می‌رود. برخی در قدیم، در پایان هر پنج آیه از یک سوره کلمه خمس می‌گذاشتند. برخی به جای کلمه خمس حرف خ می‌گذاشتند. تقسیم قرآن را به خمس و عشر در زمان مأمون عباسی و به امر او انجام داده‌اند و احتمالاً به دستور حجاج به این اقدام مبادرت شده است (خرمشاهی، ۱۳۷۷: ۱۰۰۴). وی در جایی دیگر نیز می‌افزاید: «عشر از تقسیمات قرآنی و به معنی ده و جمع آن عشرات است. قبل از شماره‌گذاری آیات قرآن برای تمییز آیات هر سوره (مخصوصاً سوره‌های طوال قرآن) هر ده آیه را به نام عشر مشخص می‌کردند و کلمه عشر را برای نمایاندن آن به کار می‌بردند و این عمل را تعشیر قرآن می‌نامیدند» (خرمشاهی، ۱۳۷۷: ۱۴۵۶).

به تناسب فاخر بودن و شخص سفارش‌دهنده قرآن، تزیینات قرآنی، که تزیینات نشانه‌هایی از جمله نشانه‌های

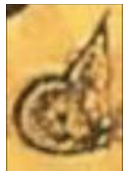
تأثیر تیموریان به تدریج جانشین شیوه مغولی تذهیب قرآن در عراق و ایران و تا حدودی در ترکیه شد و شیوه مملوکی در مصر و سوریه تا وقتی که عثمانیان ممالک را در ق ۹۲۳ تصرف کردند، همچنان برقرار بود» (لینگز، ۱۳۷۷: ۱۷۱).

نشانه پنج آیه

تذهیب در قرآن‌های قرون نخستین شامل پایان آیاتی‌ها، سرسوره‌ها یا تزیینات ابتدای سوره و در بعضی از قرآن‌ها تزییناتی در انتهای سوره بود. این تزیینات معمولاً بسیار ساده و با نقوش هندسی ترسیم شده بود و به تدریج تزیینات دیگر نیز به آن اضافه شد. «نخستین تذهیب‌ها را فقط در محل جدایی آیه‌ها شاهدیم که در قرآن‌های سبک حجازی نمایی کاملاً بدوی و ابتدایی دارد و در قرآن‌های سبک اولیه عباسی از قرون دوم به بعد است که صورتی پیچیده‌تر به خود می‌گیرد» (خلیلی، ۱۳۷۹: ۲۱). همچنین، به نظر اتینگهاوزن، در قرآن آرایه‌هایی شامل پنجمین و دهمین آیه محلی برای مکث، پایان تلاوت روزانه و تقسیم‌بندی بین جزء‌های دیگر بود (اتینگهاوزن، ۱۳۸۹: ۲۲۳).

در یک تقسیم‌بندی کلی (از لحاظ محل قرارگیری در صفحه) نشان‌ها را می‌توان به نشان پنج آیه، نشان ده آیه، نشان حزب، جزء و نشان سجده تقسیم کرد. تمامی این نشانه‌ها به منظور محاسبه و شمارش آیات جهت اطلاع

جدول ۱. نشانه‌های ۵ آیه در سده اول تا سوم

شناسنامه اثر	تصویر	شناسنامه اثر	تصویر	شناسنامه اثر	تصویر
تاریخ کتابت: قرن ۱ ه.ق. نوع خط: کوفی محل قرارگیری نشانه در صفحه: متن محل نگهداری: مجموعه ناصر خلیلی. منبع تصویری (خلیلی، ۱۳۷۹: ۳۰)		تاریخ کتابت: قرن ۲ ه.ق. نوع خط: کوفی محل قرارگیری نشانه در صفحه: متن محل نگهداری: مجموعه ناصر خلیلی منبع تصویری (خلیلی، ۱۳۷۹: ۵۱)		تاریخ کتابت: قرن ۳ ه.ق. نوع خط: کوفی محل قرارگیری نشانه در صفحه: متن محل نگهداری: مجموعه ناصر خلیلی منبع تصویری (خلیلی، ۱۳۷۹: ۴۸)	
تاریخ کتابت: قرن ۳ ه.ق. نوع خط: کوفی محل قرارگیری نشانه در صفحه: متن محل نگهداری: مجموعه ناصر خلیلی. منبع تصویری (خلیلی، ۱۳۷۹: ۵۵)		تاریخ کتابت: قرن ۳ ه.ق. - نوع خط: کوفی محل قرارگیری نشانه در صفحه: متن محل نگهداری: مجموعه ناصر خلیلی، منبع تصویری (خلیلی، ۱۳۷۹: ۶۸)		تاریخ کتابت: قرن ۳ ه.ق. نوع خط: کوفی محل قرارگیری نشانه در صفحه: متن محل نگهداری: مجموعه ناصر خلیلی. منبع تصویری (خلیلی، ۱۳۷۹: ۱۰۱)	

طلا نقش اندازی شده و اطراف آن توسط قلم مو با رنگ سیاه تحریر شده و یا با رنگ دیگری غیر از مرکب خوشنویسی رنگ آمیزی شده است همچنین در برخی دیگر از نشانه‌ها (تصویر ۲) با علامتی شبیه «ه» کوفی نشانه گذاری شده که با طلا رنگ آمیزی و با رنگ سیاه تحریر شده است. بنا بر نفیس بودن نسخه این نشانه‌ها نیز با نظم و دقت بیشتر یا کمتری ترسیم شده است.

نشانه پنج آیه در قرآن‌های سده چهارم تا ششم

این دوران از ابتدای قرن چهارم هم‌زمان با حکومت‌هایی چون طاهریان، صفاریان، سامانیان، غزنویان، سلجوقیان و خوارزمشاهیان تا حمله مغول به ایران را دربرمی‌گیرد. نشانه‌های پنج آیه در قرن چهارم در ادامه قرن سوم بود و شاید بتوان ترسیم نشانه‌ها در حاشیه‌های برخی از نسخ کتابت شده در قرن سوم را به قرن چهارم یا بعد از آن نسبت داد. همچنین محمدمهدی هراتی معتقد است که نشان‌های حاشیه پس از قرن چهارم به نسخ قرآنی الحاق شده است (ارتباط شخصی، ۱۱ مرداد ۱۳۹۳).

نشان‌های پنج آیه در قرن چهارم هجری به فرم دایره یا مخروطی شکل ساده و ابتدایی همانند قرن سوم هجری، که بیشتر تداعی کننده «ه» کوفی است، به چشم می‌خورد. در قرن چهارم بیشتر نشانه‌ها درون متن به کار رفته و هنوز در حاشیه وارد نشده است. از قرن پنجم، نشانه‌ها رفته رفته به درون حاشیه کشیده شد اما همچنان نشانه‌های درون متن نیز دیده می‌شود. نشانه‌های پنج آیه درون متن همانند دوره‌های قبل به شکل «ه» کوفی^۱ مشخص می‌شد. نشانه

پنج آیه را نیز دربرمی‌گرفت، مفصل‌تر و با نظم و دقت بیشتری انجام می‌گرفت. برخی از این نشانه‌ها فاقد نوشته بود و برخی با کلماتی چون خمس، الخمس، وقف یا حروفی چون خ و یا حرف ه که با در نظر گرفتن حروف ابجد منطبق با شماره آیه بود معمولاً به خط کوفی و با رنگ طلایی نگاشته می‌شد. از آنجا که اطلاعات ما تنها از زمان کتابت هر نسخه است و هیچ اطلاعی از زمان تذهیب نسخه‌ها موجود نیست، تنها با مطالعات تطبیقی می‌توان به زمان تقریبی این تزئینات پی برد. برخی از نشانه‌های پنج آیه در زمان کتابت قرآن و برخی در سال‌ها یا قرون بعد الحاق شده است که با بررسی تزئینات به کار رفته در نشان‌ها و تناسب آن با دیگر آرایه‌های همان قرآن و همچنین تناسب طرح و تزئین نشانه پنج آیه با دیگر نسخ هم زمان با خود تا حدودی امکان پذیر است.

نشانه پنج آیه در قرآن‌های سده ۳-۱ ه.ق

در نسخ این دوران نشانه‌های پنج آیه درون متن و بعد از هر پنج آیه به کار می‌رفت. نشانه‌های انتهای پنج آیه به شکل خطی عمودی و گاهی با اندکی انحنا و تعدادی نقاط رنگین در اطراف آن که تا اندازه ای به «الف» کوفی (تصویر ۱) و یا «ه» کوفی یا بادامی شکل (تصویر ۲) شباهت داشت.

در جدول ۱ تعدادی از نشانه‌های پنج آیه را می‌توان مشاهده کرد. با توجه به جدول ۱ می‌توان دید که نشانه‌های پنج آیه در قرن اول هجری توسط خوشنویس و با همان قلم خوشنویسی کاتب نگاشته شده که گاهی اطراف آن نیز نقطه‌هایی ترسیم شده است. در قرن دوم این نشانه‌ها با ورقه

۱. بنابر گفته محمدمهدی هراتی منبع این روش این مقله است و بعدها توسط خاندان او ادامه یافت (ارتباط شخصی، ۱۱ مرداد ۱۳۹۳).

جدول ۲. نشانه‌های پنج آیه در سده‌های چهارم تا ششم

شناسنامه اثر	تصویر	تصویر خطی	شناسنامه اثر	تصویر	تصویر خطی
تاریخ کتابت: قرن ۳ یا ۴ ه.ق نوع خط: کوفی محل قرارگیری نشانه در صفحه: متن محل نگهداری: گنجینه آستان قدس رضوی. منبع تصویری (مؤسسه آفرینش‌های هنری و سازمان کتابخانه‌ها موزه و مراکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۹۱: ۵۵)			تاریخ کتابت: قرن ۴ و ۵ ه.ق نوع خط: نسخ محل قرارگیری نشانه در صفحه: متن محل نگهداری: مجموعه ناصر خلیلی. منبع تصویری (خلیلی، ۱۳۸۰: ۳۲)		
تاریخ کتابت: اوایل قرن ۵ ه.ق نوع خط: کوفی محل قرارگیری نشانه در صفحه: متن محل نگهداری: مجموعه ناصر خلیلی. منبع تصویری (خلیلی، ۱۳۷۹: ۱۵۶)			تاریخ کتابت: قرن ۳ یا ۴ ه.ق نوع خط: کوفی (منسوب به امام جعفر صادق (ع)) محل قرارگیری نشانه در صفحه: حاشیه محل نگهداری: گنجینه آستان قدس رضوی. منبع تصویری (مؤسسه آفرینش‌های هنری و سازمان کتابخانه‌ها موزه و مراکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۹۱: ۴۳)		
تاریخ کتابت: قرن ۵ یا ۶ ق نوع خط: کوفی محل قرارگیری نشانه در صفحه: متن محل نگهداری: گنجینه آستان قدس رضوی. منبع تصویری (مؤسسه آفرینش‌های هنری و سازمان کتابخانه‌ها موزه و مراکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۹۱: ۱۰۱)			تاریخ کتابت: قرن ۵ ه.ق نوع خط: کوفی محل قرارگیری نشانه در صفحه: حاشیه محل نگهداری: مجموعه ناصر خلیلی. منبع تصویری (خلیلی، ۱۳۷۹: ۱۷۰)		
تاریخ کتابت: قرن ۵ یا ۶ ق نوع خط: کوفی محل قرارگیری نشانه در صفحه: حاشیه محل نگهداری: گنجینه آستان قدس رضوی. منبع تصویری (مؤسسه آفرینش‌های هنری و سازمان کتابخانه‌ها موزه و مراکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۹۱: ۱۰۱)			تاریخ کتابت: قرن ۵ یا ۶ ق نوع خط: کوفی محل قرارگیری نشانه در صفحه: حاشیه محل نگهداری: گنجینه آستان قدس رضوی. منبع تصویری (مؤسسه آفرینش‌های هنری و سازمان کتابخانه‌ها موزه و مراکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۹۱: ۷۶)		
تاریخ کتابت: قرن ۵ یا ۶ ق نوع خط: کوفی محل قرارگیری نشانه در صفحه: حاشیه محل نگهداری: مجموعه ناصر خلیلی. منبع تصویری (خلیلی، ۱۳۷۹: ۱۸۲)			تاریخ کتابت: قرن ۶ ق نوع خط: نسخ محل قرارگیری نشانه در صفحه: حاشیه محل نگهداری: گنجینه آستان قدس رضوی. منبع تصویری (مؤسسه آفرینش‌های هنری و سازمان کتابخانه‌ها موزه و مراکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۹۱: ۱۰۷)		
تاریخ کتابت: قرن ۵ یا ۶ ق نوع خط: کوفی محل قرارگیری نشانه در صفحه: حاشیه محل نگهداری: گنجینه آستان قدس رضوی. منبع تصویری (مؤسسه آفرینش‌های هنری و سازمان کتابخانه‌ها موزه و مراکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۹۱: ۷۸)			تاریخ کتابت: اوایل قرن ۴ ه.ق نوع خط: کوفی محل قرارگیری نشانه در صفحه: متن محل نگهداری: مجموعه ناصر خلیلی. منبع تصویری (خلیلی، ۱۳۷۹: ۱۱۱)		
تاریخ کتابت: قرن ۴ یا ۵ ه.ق نوع خط: کوفی محل قرارگیری نشانه در صفحه: حاشیه محل نگهداری: مجموعه ناصر خلیلی. منبع تصویری (خلیلی، ۱۳۷۹: ۱۶۵)			تاریخ کتابت: اوایل قرن ۵ ه.ق نوع خط: کوفی محل قرارگیری نشانه در صفحه: حاشیه محل نگهداری: مجموعه ناصر خلیلی. منبع تصویری (خلیلی، ۱۳۷۹: ۱۵۶)		
تاریخ کتابت: اوایل قرن ۴ ه.ق نوع خط: کوفی محل قرارگیری نشانه در صفحه: متن محل نگهداری: مجموعه ناصر خلیلی. منبع تصویری (خلیلی، ۱۳۷۹: ۱۱۰)					

تصویر ۸. صفحه‌ای از قرآن، قرن ۸ ه.ق. مأخذ: خلیلی، ۱۳۸۰: ۱۱۱.

تصویر ۶. صفحه‌ای از قرآن، قرن ۷ ه.ق. کتابخانه توپقاپی. مأخذ: lings 2005: 33.

تصویر ۹. صفحه‌ای از قرآن، قرن ۸ ه.ق. کتابخانه ملی قاهره. مأخذ: lings, 2005: 90.

تصویر ۷. صفحه‌ای از قرآن، اوایل قرن ۸ ه.ق. کتابخانه توپقاپی. مأخذ: lings 2005: 72.

تصویر ۱۱. صفحه‌ای از قرآن، قرن ۸ ه.ق. کتابخانه توپقاپی. مأخذ: lings 2005: 103, 4.

تصویر ۱۰. صفحه‌ای از قرآن، قرن ۸ ه.ق. (خلیلی، ۱۳۸۰: ۱۳۳)

پنج آیه به کاررفته در نسخ این دوران را می‌توان در دو گروه تداعیگر نقش سرو که پیشینه آن به ایران باستان برمی گردد (تصویر ۳) و دایره دسته‌بندی کرد. در تعدادی از نسخ، نشانه‌ها شبیه سروی ساده است که

تصویر ۱۳: صفحه‌ای از قرآن قرن ۸ و ۷، مأخذ: خلیلی، ۱۳۸۰: ۲۳۳.

تصویر ۱۲: صفحه‌ای از قرآن قرن ۸، (خلیلی، ۱۳۸۰: ۱۶۷).

تصویر ۱۵: صفحه‌ای از قرآن قرن ۹ ه.ق، مأخذ: خلیلی، ۱۳۸۱: ۲۷.

تصویر ۱۴: صفحه‌ای از قرآن قرن ۸ ه.ق، موزه شاهچراغ شیراز، مأخذ: نگارندگان.

درون آن با نقش گل تزیین شده است (تصویر ۴). همچنین در بعضی جاها این فرم سروگون به دو نیم ترنج در بالا و پایین ختم می‌شود (تصویر ۵). چیزی که در این دوران به چشم می‌خورد استفاده از شرفه‌هایی^۱ به رنگ آبی لاجورد در اطراف نقش سروی شکل است. همچنین همه این نقوش متقارن با محور تقارن عمودی ترسیم شده است. دسته‌ای دیگر از نشانه‌های قرن ۴-۶ ق را نقوشی به فرم دایره‌هایی به همراه رسم دالبرهایی در محیط آن یا گل چهار تا هشت پر تشکیل می‌دهد. با مشاهده نشانه‌های پنج آیه در این دوران می‌توان چنین دریافت که اغلب نشانه‌های سروی شکل فاقد علامت نوشتاری نشان‌دهنده پنج آیه است اما در نشانه‌های دایره‌ای شکل حروف یا کلمه خمس نشان‌دهنده پنج آیه نگاشته شده است.

۱. خطوط باریک و نازکی را گویند که غالباً با لاجورد و بعضاً با شنکرف در قسمت بیرونی شمس و دیگر نقوش‌ها همانند آن کشیده می‌شود به مانند رشته‌های نور که از جسم نورانی منعکس می‌شود (مایل هروی، ۱۳۷۲: ۶۸۹).

تصویر ۱۶: صفحه‌ای از قرآن، قرن ۹ ه.ق، گنجینه آستان قدس رضوی، قرآن شماره ۱۵۳. مأخذ: مؤسسه آفرینش‌های هنری، ۱۳۹۱: ۲۰۹.

جدول ۳. نشانه‌های ۵ آیه در سده‌های هفتم و هشتم

شناسنامه اثر	تصویر	طرح خطی	شناسنامه اثر	تصویر	طرح خطی
تاریخ کتابت: قرن ۵هـ. ق- محل کتابت: بغداد- نوع خط: نسخ- محل قرارگیری نشانه در صفحه: حاشیه- محل نگهداری: کتابخانه موزه توقایی استانبول. منبع تصویری (lings, ۲۰۰۵: ۳۳)			تاریخ کتابت: قرن ۵هـ. ق- محل کتابت: بغداد- نوع خط: نسخ- محل قرارگیری نشانه در صفحه: حاشیه- محل نگهداری: موزه توقایی استانبول. منبع تصویری (lings, ۲۰۰۵: ۳۳)		تاریخ کتابت: قرن ۵هـ. ق- محل کتابت: بغداد- نوع خط: نسخ- محل قرارگیری نشانه در صفحه: حاشیه- محل نگهداری: موزه توقایی استانبول. منبع تصویری (lings, ۲۰۰۵: ۳۳)
تاریخ کتابت: قرن ۵هـ. ق- محل کتابت: بغداد- نوع خط: محقق- محل قرارگیری نشانه در صفحه: متن- محل نگهداری: مجموعه خلیلی. منبع تصویری (خلیلی، ۱۳۸۰: ۶۵)			تاریخ کتابت: قرن ۵هـ. ق- محل کتابت: شیراز- نوع خط: محقق- محل قرارگیری نشانه در صفحه: متن- محل نگهداری: مجموعه خلیلی. منبع تصویری (خلیلی، ۱۳۸۰: ۶۵)		تاریخ کتابت: قرن ۵هـ. ق- محل کتابت: شیراز- نوع خط: محقق- محل قرارگیری نشانه در صفحه: متن- محل نگهداری: مجموعه خلیلی. منبع تصویری (خلیلی، ۱۳۸۰: ۶۵)
تاریخ کتابت: قرن ۵هـ. ق- محل کتابت: شرق ایران یا شمال هند- نوع خط: نسخ- محل قرارگیری نشانه در صفحه: حاشیه- محل نگهداری: مجموعه خلیلی. منبع تصویری (خلیلی، ۱۳۸۰: ۸۵)			تاریخ کتابت: قرن ۵هـ. ق- محل کتابت: شیراز- نوع خط: نسخ- محل قرارگیری نشانه در صفحه: حاشیه- محل نگهداری: گنجینه شاه چراغ شیراز. منبع تصویری (نگارندگان)		تاریخ کتابت: قرن ۵هـ. ق- محل کتابت: شیراز- نوع خط: نسخ- محل قرارگیری نشانه در صفحه: حاشیه- محل نگهداری: گنجینه شاه چراغ شیراز. منبع تصویری (نگارندگان)
تاریخ کتابت: اوایل قرن ۸هـ. ق- محل کتابت: بغداد- نوع خط: نسخ- محل قرارگیری نشانه در صفحه: حاشیه- محل نگهداری: کتابخانه موزه توقایی استانبول. منبع تصویری (lings, ۲۰۰۵: ۷۲)			تاریخ کتابت: قرن ۸هـ. ق- محل کتابت: بغداد- نوع خط: نسخ- محل قرارگیری نشانه در صفحه: حاشیه- محل نگهداری: کتابخانه موزه توقایی استانبول. منبع تصویری (lings, ۲۰۰۵: ۷۲)		تاریخ کتابت: قرن ۸هـ. ق- محل کتابت: بغداد- نوع خط: نسخ- محل قرارگیری نشانه در صفحه: حاشیه- محل نگهداری: کتابخانه موزه توقایی استانبول. منبع تصویری (lings, ۲۰۰۵: ۷۲)
تاریخ کتابت: قرن ۸هـ. ق- محل کتابت: همدان- نوع خط: نسخ- محل قرارگیری نشانه در صفحه: حاشیه- محل نگهداری: کتابخانه ملی قاهره. منبع تصویری (lings, ۲۰۰۵: ۹۰)			تاریخ کتابت: قرن ۸هـ. ق- محل کتابت: همدان- نوع خط: نسخ- محل قرارگیری نشانه در صفحه: حاشیه- محل نگهداری: کتابخانه ملی قاهره. منبع تصویری (lings, ۲۰۰۵: ۹۰)		تاریخ کتابت: قرن ۸هـ. ق- محل کتابت: همدان- نوع خط: نسخ- محل قرارگیری نشانه در صفحه: حاشیه- محل نگهداری: کتابخانه ملی قاهره. منبع تصویری (lings, ۲۰۰۵: ۹۰)
تاریخ کتابت: قرن ۸هـ. ق- محل کتابت: شیراز- نوع خط: نسخ- محل قرارگیری نشانه در صفحه: حاشیه- محل نگهداری: موزه توقایی استانبول. منبع تصویری (lings, ۲۰۰۵: ۱۰۳)			تاریخ کتابت: قرن ۸هـ. ق- محل کتابت: شیراز- نوع خط: نسخ- محل قرارگیری نشانه در صفحه: حاشیه- محل نگهداری: موزه توقایی استانبول. منبع تصویری (lings, ۲۰۰۵: ۱۰۳)		تاریخ کتابت: قرن ۸هـ. ق- محل کتابت: شیراز- نوع خط: نسخ- محل قرارگیری نشانه در صفحه: حاشیه- محل نگهداری: موزه توقایی استانبول. منبع تصویری (lings, ۲۰۰۵: ۱۰۳)

جدول ۴. نشانه‌های آیه در سده‌های هشتم و نهم

شناسنامه اثر	تصویر	طرح خطی	شناسنامه اثر	تصویر	طرح خطی
تاریخ کتابت: قرن ۹ ه.ق محل کتابت: شیراز نوع خط: منسخ محل قرارگیری نشانه در صفحه: حاشیه محل نگهداری: گنجینه شاه چراغ شیراز. منبع تصویری (نگارندگان)			تاریخ کتابت: قرن ۹ ه.ق محل کتابت: شیراز نوع خط: منسخ محل قرارگیری نشانه در صفحه: حاشیه محل نگهداری: گنجینه آستان قدس رضوی. منبع تصویری (مؤسسه) آفرینش‌های هنری و سازمان کتابخانه‌ها موزه و مراکز اسناد آستان قدس رضوی، (۱۳۹۱: ۲۰۱)		
تاریخ کتابت: قرن ۹ ه.ق محل کتابت: شیراز یا تبریز نوع خط: محقق محل قرارگیری نشانه در صفحه: حاشیه محل نگهداری: گنجینه خلیلی. منبع تصویری (خلیلی، ۱۳۸۱: ۴۴)			تاریخ کتابت: قرن ۹ ه.ق محل کتابت: شیراز نوع خط: نسخ محل قرارگیری نشانه در صفحه: حاشیه محل نگهداری: گنجینه خلیلی. منبع تصویری (خلیلی، ۱۳۸۱: ۲۷)		
تاریخ کتابت: قرن ۹ ه.ق محل کتابت: احتمالا هرات نوع خط: نسخ محل قرارگیری نشانه در صفحه: حاشیه محل نگهداری: گنجینه آستان قدس رضوی. منبع تصویری (مؤسسه) آفرینش‌های هنری و سازمان کتابخانه‌ها موزه و مراکز اسناد آستان قدس رضوی، (۱۳۹۱: ۲۰۸)			تاریخ کتابت: قرن ۹ ه.ق محل کتابت: احتمالا هرات نوع خط: نسخ محل قرارگیری نشانه در صفحه: حاشیه محل نگهداری: گنجینه آستان قدس رضوی. منبع تصویری (lings، ۲۰۰۵: ۵۹)		

آیه در این دوران به فرم سروی شکل دربردارنده دایره‌ای در مرکز و دالبرها یا گلبرگ‌های رنگین با ایجاد سایه‌های رنگی درون آنها در اطراف شکل مرکزی است. درون دایرهٔ میانی معمولاً با رنگ طلایی و به خط کوفی کلمه «خمس» نگاشته شده است. شرفه‌ها در نشانه‌های این دوران با ظرافت و دقت بیشتر و فاصلهٔ کمتر از شکل مرکز نسبت به شرفه‌های قرون پنجم و ششم ترسیم شده است.

در تصویر ۶ که در قرن هفتم (سال ۶۶۹ ق) در عراق توسط یاقوت ابن عبدالله کتابت شده است نشانه‌های پنج آیه به فرم مخروطی شکل با دالبرهایی در اطراف دیده می‌شود. رنگ آمیزی به گونه‌ای است که سایه‌روشن‌هایی ایجاد کرده

نشانهٔ پنج آیه در قرآن‌های سدهٔ هفتم و هشتم (دورهٔ حکومت ایلخانان تا پیش از حکومت تیموریان بر ایران)

این دوره حکومت مغولان تا پیش از حکومت تیموریان بر ایران را در بر دارد. تعدد مراکز کتاب‌آرایی چون بغداد، همدان و تبریز سبب تنوع کتاب‌آرایی این دوره از جمله نشانه‌های پنج آیه شد. در این میان نمی‌توان از اهمیت شیراز به دلیل نقش امرای محلی چون آل اینجو، آل مظفر و جلالریان در تبریز که هم‌زمان با ایلخانان بر نواحی مختلف حکومت می‌کردند غافل شد.

از اواخر قرن ششم، این نقش سروین در حاشیه باز هم کامل‌تر، ظریف‌تر و پرکارتر شده است. اغلب نشانه‌های پنج

است. همانند تزئین این نشان‌ها نیز در دوران بعد در نسخ شیراز به‌طور گسترده به کار رفته است.

در تصویر ۷ که به خط احمد سهروردی در دهه آغازین قرن هشتم کتابت و توسط محمد بن ابیک در همان زمان تذهیب شده نشان پنج آیه با دایره طلایی در مرکز و گلبرگ‌های رنگین در اطراف به تصویر کشیده شده است. شیوه محمد بن ابیک در این دوران و دوره‌های پس از وی سرمشق تذهیب بسیاری از هنرمندان در مراکز مختلف کتاب‌آرایی شد.

گونه‌ای دیگر از تذهیب نشان پنج آیه در مکتب بغداد این دوران را در تصویر ۸ می‌توان مشاهده کرد که به نظر می‌رسد به همان شیوه تذهیب این نشان در قرن ششم اما ظریف‌تر و پرکارتر از آن ترسیم شده است. این نشان را می‌توان نمونه‌ای از تذهیب نشان‌ها در دوره ایلخانان دانست. تصویر ۸ متعلق به قرن هشتم و احتمالاً در بغداد کتابت شده است. نشان پنج آیه سروگون و به‌صورت دایره‌ای در مرکز و گلبرگ‌هایی در حاشیه و با کلمه «الخمس» آذین شده است. به نظر ناصر خلیلی این نشان توسط ارغون کاملی شاگرد یاقوت مستعصمی ترسیم شده است (خلیلی، ۱۳۸۰: ۱۱۰).

تصویر ۹ صفحه‌ای از قرآن سی‌قسمتی است که توسط عبدالله بن محمد الهمدانی در سال ۷۱۳ ق در همدان کتابت و تذهیب شده است. این قرآن به سفارش سلطان اولجایتو تهیه شده و به گفته مارتین لینگز به‌عنوان هدیه از طرف پادشاه ایران به مملوکیان همان دوره هدیه داده شده است (Lings, ۲۰۰۵: ۷۰). تصویر ۱۰ نیز نمونه‌ای دیگر از کتاب‌آرایی مکتب شیراز است. نشانه پنج آیه در حاشیه توسط دالبرهای رنگارنگ مشخص شده و در مرکز دایره کلمه خمس با رنگ طلایی نگاشته شده است.

در تصویر ۱۱ که در سال ۷۴۵ ق توسط پیریحیی الجمال الصوفی و به سفارش دربار آل اینجو کتابت شده است نشان پنج آیه درون فرم سروشکل با نقوش اسلیمی طلایی تزئین شده است. این گونه تذهیب که در اواخر قرن هشتم و اوایل قرن نهم در شیراز متداول شد به شیوه تذهیب عبدالله بن محمد الهمدانی شباهت دارد. البته این امکان نیز وجود دارد که تذهیب آن الحاقی و مربوط به اواخر قرن هشتم و دوره تیموریان باشد. در قرون هشتم و نهم نفیس‌ترین قرآن‌ها به دستور حکام ممالیک در سوریه و مصر تهیه شد. نشانه‌های قرآن‌های مملوکی معمولاً به فرم دایره یا برخی موارد سروگونه است که در اطراف دایره مرکزی ترسیم شده است. در مرکز دایره نقش گلی درشت و متقارن نقش بسته و یا تنها زمینه‌ای ساده حاوی کلمه عشر یا خمس است.

تصویر ۱۲ که احتمالاً متعلق به قاهره در اوایل قرن هشتم است نمونه‌ای از نشان پنج آیه در قرآن‌های مملوکی را نشان می‌دهد که در مرکز کلمه خمس نگاشته شده است.

در تصویر ۱۳ که متعلق به اواخر قرن هفتم و اوایل قرن هشتم و شمال آفریقا است نشان پنج آیه درون متن و حاشیه

تقریباً به شکل نشانه‌های قرون چهارم و پنجم نشان داده شده است.

نشانه پنج آیه در قرآن‌های سده هشتم و نهم

از سال ۷۷۱ تا ۹۱۱ ق مقارن با حکومت تیموریان در ایران است. همان‌گونه که قبلاً ذکر شد شیراز و هرات به‌عنوان مهم‌ترین مراکز کتاب‌آرایی این دوران در رقابت با یکدیگر بودند و این امر جابجایی هنرمندان دوکارگاه را به دنبال داشت.

نسخ به‌دست‌آمده در شیراز از اواخر قرن هشتم و اوایل قرن نهم هم‌زمان با حکومت تیموریان در کارگاه‌های اسکندر سلطان و ابراهیم سلطان تقریباً به همان شیوه کتاب‌آرایی اوایل این قرن در کارگاه‌های آل اینجو و آل مظفر تهیه شد.

در ترسیم نشانه‌های پنج آیه در دوره تیموری بر خلاف دوره‌های پیشین، که تنها در مرکز منقوش شده بود، حاشیه‌های پهن مذهب‌شده نیز به آن اضافه شده است.

در قرن نهم در نسخ شیراز فرم کلی همان مخروطی‌شکل پیشین است. دو گونه تذهیب را در نشان‌های پنج آیه در این دوران در مکتب شیراز می‌توان مشاهده کرد. در دسته اول (تصویر ۱۴) اسلیمی‌ها با ظرافت و نظم خاص به‌طور متناوب ترنج‌هایی^۱ با زمینه‌های رنگی متفاوت را ایجاد کرده و در دسته دوم (تصویر ۱۵) همانند تذهیب مکتب شیراز این دوران، فضای درونی نشان‌ها نقوش گیاهی بسیار ریز با غلبه رنگ طلایی روی زمینه آبی تیره به‌طور افشان به کار رفته است که به آن حله‌کاری^۲ نیز می‌گویند.

تصویر ۱۴ احتمالاً متعلق به اواخر قرن هشتم یا اوایل قرن نهم در دوره تیموری است که نمونه‌ای از تذهیب مکتب شیراز این دوران را نشان می‌دهد، هرچند تشخیص اینکه این نسخه متعلق به دوره تیموری یا آل مظفر و آل اینجوست کاری دشوار است.

تصویر ۱۵ صفحه‌ای از قرآن متعلق به شیراز قرن نهم است. نشان پنج آیه به فرم بادامی‌شکل است که به شیوه رایج در مکتب شیراز قرن هشتم و نهم نقش‌اندازی خوشه‌های گل با طلا و رنگ‌های دیگر بر زمینه لاجورد نشان داده شده است. نقش پایان آیاتی را گل‌های ریز حله‌کاری شده بسیار ظریف روی زمینه لاجورد به شیوه کتاب‌آرایی مکتب شیراز قرن هشتم و نهم تشکیل می‌دهد.

تصویر ۱۶ صفحه‌ای از قرآنی است که در سال ۸۴۵ ق به خط عبدالله طباطبای هروی و به سفارش رکن‌السلطنه علاءالدوله بهادرخان تهیه شده و در سال ۱۰۴۰ ق توسط ابوتراب ملقب به اعتقادخان وقف آستان قدس شده است (مؤسسه آفرینش‌های هنری و سازمان کتابخانه‌ها، موزه و مراکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۹۱: ۲۰۹). این قرآن به متعلق به مکتب هرات است. در برخی از نسخ نشان پنج آیه تنها با حروف به رنگ طلایی و بدون نوشته و با کلمه خمس مشخص شده است.

۱. ترنج شکلی چهارگوش، دایره یا بیضی مانند است که با نقوش اسلیمی و ختایی طرح شده باشد. به عبارت دیگر ترنج طرحی بدیع از دایره یا بیضی است که با نقوش اسلیمی و ختایی ترسیم شده است (ماچیانی، ۱۳۸۷: ۱۵).

۲. به کلیه نقش‌آفرینی‌هایی اطلاق می‌شود که با یک رنگ طلا انجام گرفته و در آن رعایت ریزه‌کاری، پرکاری، تحریر (بورگیری) و نظم‌الزامی نیست. معمولاً در داخل و نیز خارج متن اجرا می‌شود و نقش عمومی حل‌کاری، بیشتر محدود به حیوانات افسانه‌ای و گاه گل و بوته است و اغلب در جدول‌های تزئینی و اندرون جلد‌های روغنی اجرا می‌شود» (قلیچ‌خانی، ۱۳۷۸: ۱۳۷).

جدول ۵. سیر تحول نشانه‌های ه آیه از سده‌های اول تا نهم هجری

دوره زمانی	محل قرارگیری نشانه پنج آیه در صفحه	تزیین بکار رفته در نشانه پنج آیه	فرم نشانه پنج آیه
سده ۱-۳ ه.ق	متن	رنگ آمیزی ساده با طلا و تحریر سیاه اطراف آن	الف کوفی ه کوفی
سده ۴-۶ ه.ق	قرن ۴ بیشتر در متن از قرن متن بیشتر در حاشیه و به ندرت در متن	-فرم سروگون با نقش گل در مرکز -فرم سروگون با کتابت «الخمس» یا «خمس» به رنگ طلایی در مرکز -فرم دایره یا گلواره با عبارت «الخمس» یا «خمس» به رنگ طلایی در مرکز	سروگون دایره گلواره
سده ۷-۸ ه.ق (دوره ایلخانان تا پیش از حکومت تیموریان)	حاشیه	در مرکز بغداد: رسم دایره طلایی رنگ در مرکز و نقوش دالبری رنگارنگ با سایه‌های رنگی در بین آنها در مرکز همدان: نقش اندازی با اسلیمی‌های ظریف و متداخل در یکدیگر و ایجاد گره‌های هندسی با عبور اسلیمی‌ها در مرکز شیراز: ۱- در ادامه مکتب بغداد با گلبرگ‌های رنگارنگ در اطراف دایره طلایی مرکزی ۲- ترسیم اسلیمی‌های ظریف طلایی	سروگون در اطراف دایره مرکزی
قرن ۹ و ۸ ه.ق (دوره حکومت تیموریان)	حاشیه	در مرکز شیراز: ۱- نقوش گیاهی ظریف طلایی بر روی زمینه لاجورد به صورت حله کاری ۲- نقش اندازی با اسلیمی‌های ظریف در مرکز هرات: نقش اندازی با اسلیمی‌های ظریف طلایی	-سروگون -سروگون در اطراف دایره مرکزی

نتیجه

ترسیم و تذهیب نشانه‌های پنج آیه در قرآن کریم به عنوان علامتی جهت اطلاع تلاوت‌کننده کلام الله مجید از قرون اولیه اسلام مورد توجه کاتبان و مذهبیین قرآن قرار داشت. در این نشانه‌ها نقوش انسانی و حیوانی هیچ جایگاهی ندارد، اما نقوش گیاهی و ویژگی مشترک همه آنهاست. ریشه اهمیت به گیاه را می‌توان در باورهای کهن تقدس گیاه نزد ایرانیان باستان جستجو کرد. هنرمندان ایرانی در تمامی دوره‌ها با الهام از گل‌ها و درختان در تزیینات معماری و ظروف و اشیای پیرامون خویش برای تزیین آنها بهره برده‌اند.

با بررسی نشانه‌ها در قرآن‌های سده‌های مختلف و تطبیق نقش مایه‌ها می‌توان چنین پنداشت که برخی

از نشانه‌های پنج آیه هم‌زمان با کتابت نسخه و تعدادی دیگر پس از کتابت نسخه در سال‌ها و یا حتی قرن بعدتر الحاق شده است.
از بررسی ویژگی‌های طرح و نقش در نشانه‌های پنج آیه سده‌های نخست تا نهم نتایج زیر حاصل می‌شود:

۱- سده نخست تا سوم هجری

نشانه پنج آیه بعد از آیه پنجم و توسط کاتب و با قلم خوشنویسی در سده نخست ترسیم شده است. رسم نشانه‌هایی به شکل «ه» کوفی و «الف» کوفی در سده دوم و سوم و ترسیم نشانه‌ها درون متن متداول شد.

۲- سده چهارم تا ششم هجری

نشانه پنج آیه تا قرن چهارم درون متن و از قرن پنجم بیشتر نشانه‌های پنج آیه در حاشیه و به‌ندرت درون متن ترسیم و تزیین شد. از قرن پنجم نشانه‌های پنج آیه به شکل نقش‌مایه سرو با رسم شرفه‌های لاجورد با ضخامتی بیشتر از خطوط محیطی شکل، به رنگ لاجورد و با ایجاد خطوط کنگره‌ای در فاصله‌ای چند میلی‌متری از فرم اصلی ترسیم شد و با نقش گل در فضای داخلی این نشانه‌ها نقش‌اندازی شد. همچنین رسم نشانه‌های پنج آیه به فرم دایره و گل چندپَر درون متن یا حاشیه نیز در اوایل این دوران متداول بود. در تزیین نشانه‌های پنج آیه این دوره درون فضای میانی فرم ایجاد شده تنها از نقش گلی بزرگ در مرکز و یا نوشته‌ای که نشان‌دهنده پنج آیه باشد بهره گرفته شده است و نقوش تزیینی کمتری نسبت به ترسیم این نشانه در قرآن‌های قرون بعد قابل مشاهده است.

۳- سده هفتم و هشتم تا پیش از حکومت تیموریان

در ترسیم نشانه‌های پنج آیه نسخ این بازه زمانی شرفه‌هایی ظریف‌تر از قرون پنجم و ششم در اطراف نشانه به رنگ لاجورد به کار رفته است همچنین در مرکز بغداد شیوه‌ای توسط محمد بن ایبک و شاگردان وی متداول شد. در این شیوه فرم کلی نشانه‌های پنج آیه به شکل سرو است که در مرکز آن دایره‌ای حاوی کلمه خمس و یا بدون نوشته ترسیم شده است و فضای درون نشانه در اطراف دایره مرکزی را نقوش متنوع رنگین دالبرمانند با رنگ‌های شاد و گوناگون و ایجاد سایه‌هایی رنگین متفاوت از رنگ به‌کاررفته در این نقوش دالبری تشکیل می‌دهد.

علاوه بر آن در مرکز همدان نشانه‌های پنج آیه در اوایل قرن هشتم به صورت نقش‌اندازی با اسلیمی‌های بسیار ظریفی که به‌طور هنرمندانه‌ای با عبور از یکدیگر گره‌های هندسی ظریفی را ایجاد کرده است با هنرمندی عبدالله ابن محمد الهمدانی رایج شد.

در مرکز شیراز نشانه‌های پنج آیه با ایجاد دالبرهای بیضی شکل متنوع و رنگین در اطراف دایره مرکزی به شیوه محمد بن ایبک و استفاده از اسلیمی‌های طلایی ظریف و دقیق و به شکل منظم و با تکرار هندسی به شکل شبکه‌های درهم‌تنیده پیچیده به شیوه عبدالله بن همدانی مشاهده شده است. تأثیرپذیری و تأثیرگذاری نسخ قرآنی مملوکیان در مصر و سوریه و اسپانیا را نمی‌توان در شیوه تزیین نشانه‌های پنج آیه نادیده گرفت، هرچند ترسیم نشان‌ها در این نواحی در قرن ششم تا هشتم بیشتر به قرون قبل از ششم ایران نزدیک‌تر است تا نقوش هم‌زمان خود در ایران.

۴- سده هشتم و نهم (دوره تیموریان)

در مرکز شیراز نقش‌اندازی نشانه‌های پنج آیه توسط نقوش گیاهی بسیار ظریف با غلبه رنگ طلایی

و بدون قلم‌گیری (حله‌کاری) روی زمینه آبی لاجورد که به‌طور افشان به کار رفته تذهیب شد یا بهره‌گیری از اسلیمی‌های ظریف و طلایی به تأثیر از مکتب هرات انجام گرفت. در مرکز هرات استفاده فراوان از اسلیمی به‌عنوان پرکاربردترین نقشمایه به‌همراه ختایی متداول شد. همچنین فرم کلی این نشانه دایره‌ای در مرکز و حاشیه‌ای پهن و تذهیب‌کاری شده بود که درکل فرمی شبیه به سرو را ایجاد کرده بود. تمامی نشانه‌های پنج آیه به فرم سرو دارای محور تقارن عمودی است که نیمی دیگر قرینه نیمه اول است. همچنین در نشانه‌های دایره‌ای شکل با تقسیمات مساوی درون دایره الگوی اصلی که واگیره نام دارد حول محور تقارن مرکزی تکثیر و تکرار می‌شود.

منابع و مآخذ

- اتینگهاوزن، ریچارد. ۱۳۸۹. «فن تذهیب و نسخه‌پردازی» در: آرتور اپهام پوپ. سیر و صور نقاشی ایران، ترجمه یعقوب آژند. تهران: مولی.
- برت، د. ۱۳۸۴. هنر ایران در دوره اسلامی. در کتاب میراث ایران. به سرپرستی آبری آرتورجان. ترجمه عزیزالله حاتمی. تهران: علمی فرهنگی.
- تاج‌بخش، احمد. ۱۳۸۱. تاریخ تمدن و فرهنگ ایران. از اسلام تا صفویه. شیراز: نوید شیراز.
- خرمشاهی، بهاء‌الدین. ۱۳۷۷. دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی. ج ۲. تهران: دوستان و ناهید.
- خلیلی، ناصر. ۱۳۷۹. مجموعه هنر اسلامی، ج ۱: سبک عباسی. ترجمه پیام بهتاش. تهران: کارنگ.
- خلیلی، ناصر. ۱۳۸۰. مجموعه هنر اسلامی. ج ۲: کارهای استادانه. ترجمه پیام بهتاش. تهران: کارنگ.
- مؤسسه آفرینش‌های هنری و سازمان کتابخانه‌ها موزه و مراکز اسناد آستان قدس رضوی. ۱۳۹۱. شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی: منتخب قرآن‌های نفیس از آغاز تا سده نهم هجری قمری. مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مراکز اسناد آستان قدس رضوی.
- فرای، ریچارد ن. ۱۳۶۳. عصر زرین فرهنگ ایران. ترجمه مسعود رجب‌نیا. تهران: سروش.
- قلیچ‌خانی، حمیدرضا. ۱۳۸۸. فرهنگ واژگان و اصطلاحات خوشنویسی و هنرهای وابسته. تهران: روزنه.
- کاتلی، مارگریتا و هامبی، لوئی. ۱۳۸۴. تاریخ هنر ایران. ج ۸: هنر سلجوقی و خوارزمی. ترجمه یعقوب آژند. تهران: مولی.
- گرابر، الگ و اتینگهاوزن، ریچارد. ۱۳۷۶. تاریخ هنر ایران، ج ۶: هنر اموی و عباسی. ترجمه یعقوب آژند. تهران: مولی.
- لینگز، مارتین. ۱۳۷۷. هنر خط و تذهیب قرآنی. ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی. تهران: گروس.
- ماچیانی، حسینعلی. ۱۳۸۷. آموزش طرح و تذهیب. تهران: یساوی.
- مایل هروی، نجیب. ۱۳۷۲. کتاب آرایه در تمدن اسلامی. مشهد: آستان قدس رضوی.
- مصاحب، غلامحسین. ۱۳۸۱. هلال الخصب در دایرة المعارف فارسی، ج ۲. تهران: امیرکبیر.

Lings, martin. 2005. *splendours of quran calligraphy and Illumination*. London: Thames & Hudson.